

Senmedeltida korskrank

– ett exempel från Bälinge i Uppland

HERMAN BENGTSSON, JOAKIM KJELLBERG OCH LINDA QVISTRÖM

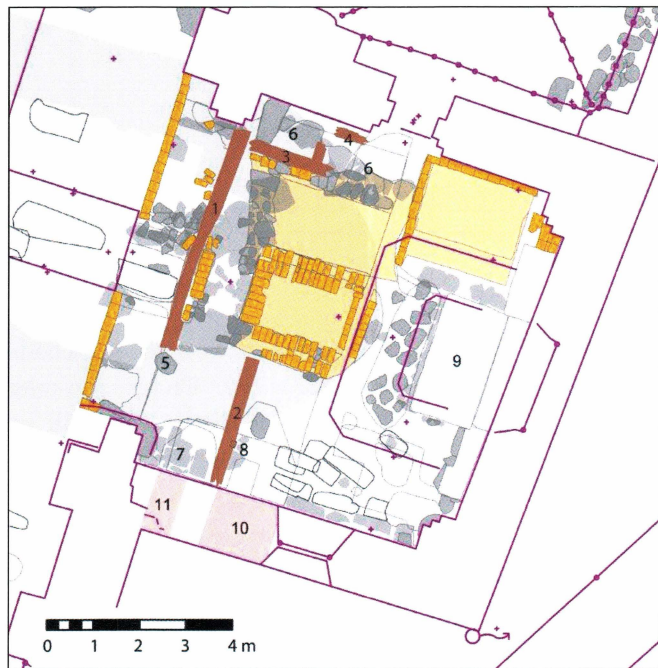
I samband med en omfattande renovering 2008 av Bälinge kyrka genomförde Upplandsmuseet en arkeologisk undersökning runt om och inuti kyrkan. Vid undersökningen hittades rester efter en träkonstruktion i korets västra del. Konstruktionen har daterats till mitten av 1300-talet och tolkats som ett korskrank som också kan ha haft läktarfunktion.

Bakgrund

Bälinge kyrka, vars äldsta delar nyligen daterats till 1100-tal, har en rik byggnadshistoria.¹ Kyrkan har byggts om och renoverats vid flera tillfällen under historiens gång. De ekonomiska förutsättningarna för om- och tillbyggnader gavs dels genom den relativt rika tillgången på skatteintäkter i häradet och dels genom den särskilda ställning som kyrkan hade under medeltid som prebendekyrka för ärkediakonen vid domkyrkan i Uppsala. Från reformationen fram till 1922 var Bälinge prebendekyrka för ärkebisko-

pen som från och med 1700-talet också hade sitt sommarresidens här.² Under 1300-talet byggdes den romanska kyrkan om till en så kallad salskyrka genom att ett nytt och större kor tillfogades långhuset. Under senmedeltid byggdes två mindre korsarmar och interiört slogs valv i kyrkans kor och långhus. Valven fick rik utsmyckning av kalkmålningar vid två olika tillfällen under 1400-talet.³ På 1780-talet skedde en genomgripande modernisering som till stora delar gett kyrkan dess nutida utformning och karaktär. 2008 var det således dags för ännu en renovering, denna gång för sanering av allt för höga radonhalter och installation av golvvärme.

Vid renoveringen 2008 måste jordmassor till ett djup av omkring 1 meter avlägsnas under det befintliga golvet i kyrkans långhus och kor för att nytt radonskydd och värmesystem skulle kunna installeras. Vid en tidigare renovering 1938–1940 hade stora delar av golvlagren i kyrkans korsarmar och långhus schaktats ur utan antikvarisk medverkan, medan däremot koret undgätt

Figur 1. Planritning över koret i Bälinge kyrka. De lila linjerna är den tekniska uppmätningen som gjordes inför 2008 års ombyggnad, i övrigt syns gravar, gravkammare, murar, stenar från rivna murar m m som mättes in vid den arkeologiska undersökningen. De numrerade objekten är de som omtalas i texten. 1, 2 och 3 är bjälkar, 4 är en plank, 5 är en sten, 6 lösa fyllnadslager innanför träkonstruktionen, 7 ett murat stenfundament, 8 är en stolpe, 9 är fundamentet till det senmedeltida altaret, 10 är det ungefärliga läget för den igenmurade korportalen och 11 för korfönstret.

denna skadegörelse. Undersökningen från kyrkan som helhet och koret i synnerhet visade att det trots dessa tidigare ingrepp fanns ett mycket rikt arkeologiskt material bevarat, både i fråga om grundmurar efter kyrkobyggnadens samtliga byggnadsskeden och från 800 år av andaktsliv.

Korskranket i Bälinge kyrka

Bland de lämningar som framkom i koret vid 2008 års undersökning fanns bevarade träbjälkar. Den främre av dessa låg längs

med triumfbågen. Den sträckte sig från den norra änden av triumfbågen och inte riktigt ända fram till den södra änden. Bjälken slutade en och en halv meter norr om denna. Vid bjälkens avslutning låg en halvmeterstor sten. 1,4 m längre österut fanns ytterligare en bjälke, parallellt med den första. Den kan ha löpt längs hela korets bredd, rester efter en bjälke fanns både i söder och i norr. I mitten av koret har en gravkammare från 1700-talet raderat ut alla eventuella, äldre trärester. I norr fanns förutom de längsgående bjälkarna även en tvärgående sådan, som sannolikt varit infogad i kon-

Figur 3. Trädetalj (7x9 cm) i gotisk stil från korbänk. Foto Upplandsmuseet.

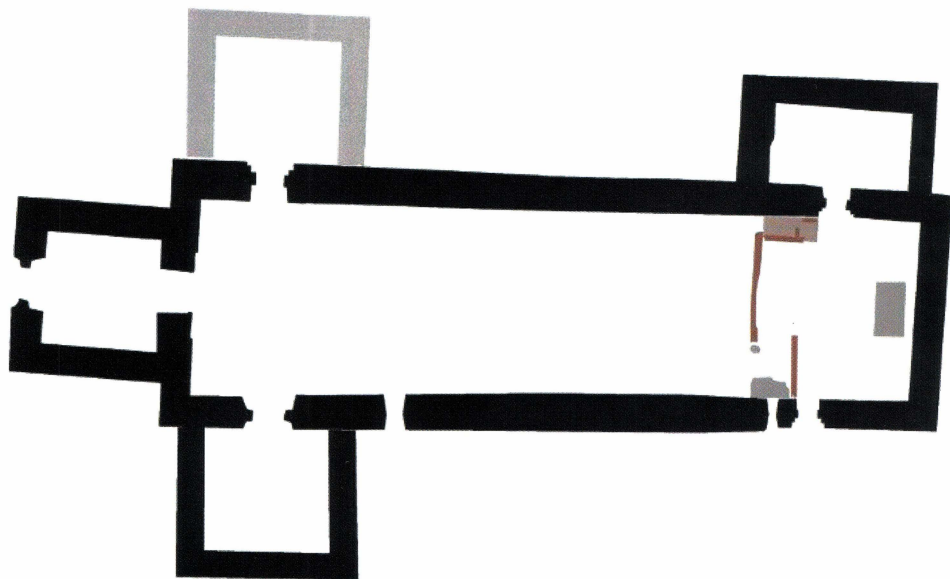
Figur 2. På bilden syns den västligaste bjälken, benämnd 1 i figur 1, framför meterstaven. I norr är träkonstruktionen redan borttagen. Bakom bjälken syns bland annat ärkebiskop Henrik Benzelius (död 1758) gravkammare. Foto Upplandsmuseet.

struktionen. Trots att träet var förhållandevis dåligt bevarat kunde denna bjälke dateras med hjälp av dendrokronologi. Bjälken var tillverkad av en mellan 100 och 130 år gammal tall som fällts runt år 1336.⁴ I norr fanns även trärester längs muren. I mellanrummet mellan träbjälkarna och träresterna längs muren fanns ett grunt tomrum, en svacka med lösa fyllnadsmassor. Här hittades snidade trädetaljer som troligen kommer från en gotisk korstol (figur 3). På samma ställe fanns också sex mynt. De två äldsta var präglade 1363–1370 respektive 1370–1380, det yngsta år 1600. De övriga

mynten var präglade 1470–1500, 1584 respektive 1585.

I södra änden fanns ingen motsvarande träram. Här fanns istället ett murat stenfundament som tycktes vara äldre än 1400-talets valvstöd. Valvstödet kant vilade delvis på fundamentet. Fundamentet var minst 1,4 m långt och ungefär 0,8 m brett. Det har varit placerat mitt under fyrpassfönstret i korets sydmur.

Direkt öster om bjälkkonstruktionen har korportalen funnits. Idag är den igenmurad men finns markerad i putsen både in- och utvändigt. På motsatt vägg slutar

Figur 4. Tolkningsplan, andra halvan av 1300-talet. Ett vapenhus kan redan vid den här tiden ha byggts i söder och möjligen även ett i norr. Hur sakristian såg ut är inte helt känt. I koret har träbjälkarna tolkade som fundament för korskrank och lektorium ritats ut. Öppningen med stenfundamentet syns i söder och i norr har korstolen markerats med en rektangel. Längst i öster finns fundamentet för högaltaret.

träkonstruktionen före portalen in till sakristian. Längst österut i koret fanns fundamentet till det senmedeltida högaltaret som ersattes av ett nytt under 1700-talet.

Ett korskrank i Bålinge kyrka finns omnämnt vid flera tillfällen från 1690-talet och fram till 1753 då det finns en anteckning om att skranket tagits ned. Enligt de bevarade uppgifterna tycks skranket ha varit utformat efter medeltida modell. Det var kompakt, så ogenomsiktligt att församlingen klagade över att de inte kunde se altaret från mittgången, och troligen krönt av ett krucifix.⁵

Arkivuppgifterna om ett korskrank som revs vid mitten av 1700-talet passar väl in på de arkeologiskt undersökta lämningarna. Bjälken i triumfbågen är sannolikt den som skranket stått på eller kanske varit infäst i. Träet var inte så välbevarat att detta gick att avgöra. Ingången till koret tycks ha funnits i den södra delen. Stenen direkt efter bjälken kan vara en syllsten som en stolpe i konstruktionen vilat på. Att det fanns ytterligare en bjälke halvannan meter österut möjliggör att det inte varit fråga om ett enkelt korskrank utan en bredare konstruk-

tion, någon form av lektorium. Paralleller till en sådan anordning finns från undersökningar i Kungs-Husby kyrka.⁶ Träramen längs korets norra sida är troligen lämningarna efter en korstol samtida med skranket.

Dateringen till åren runt 1336 gör det möjligt att korskranket och korstolen ingick i det nya korets ursprungliga inredning. Någoting som också talar för detta är att det inte tycks ha funnits något golv under korstolen. Den har byggts direkt på plats och det var därför inte nödvändigt med golv just här. Det lösa fyllnadslagret under korstolen hade karaktär av fyllning i trossbotten. Mynten som hittades här speglar korstolens användningstid från mitten av 1300-talet och fram till åtminstone 1600. Stenfundamentet i söder är svårtolkat men kan vara samtida med skranket och har i så fall funnits vid ingången till koret. Det finns en möjlighet att fundamentet kan ha burit upp en trappa som lett upp till en läktare eller ett lektorium.

Även om syllarna till korskranksanordningarna fått ligga kvar, kanske ända sedan det rakslutna koret uppfördes, är det troligt att överbyggnaden genomgått ombyggnader och förändringar fram tills den slutligen revs vid mitten av 1700-talet. Valvslagningen under 1400-talets första hälft bör ha varit ett tillfälle då korskranket togs ner och kanske modifierades. Beskrivningarna talar dock för att karaktären var medeltida fram till 1700-talet.

Paralleller och utblickar

Skrankliknande anordningar som avgränsade koret från det övriga kyrkorummet är belagda i Europa redan under tidig medeltid. Värdefulla kommentarer till funktionen och utformningen finns hos flera författare, däribland de båda biskoparna Sicardus av Cremona (död 1215) och Vilhelm Durandus (död 1296).⁷ Här uppges att skranken i sig utgjorde en prydnad för kyrkobyggnaden, samtidigt som de markerade korets upphöjda ställning i förhållande till långhuset. Med hjälp av sådana avskärmningar kunde man också på ett effektivt sätt förhindra att församlingsbor störde gudstjänsten genom att vid olämpliga tidpunkter uppehålla sig i närheten av högaltaret. Dessutom fungerade skranken som ett skydd för nattvardsvinet och de värdeföremål som förvarades i koret.⁸

Hos Sicardus och hans kollegor finns också upplysningar om hur skranken kunde vara utformade. Av praktiska skäl verkar man i regel ha försökt att förena själva avskärmandet med olika liturgiska funktioner. Skranken försågs därför ofta med inbyggda pulpeter, vilka var avsedda för textläsning och annan förkunnelse. Om ett större utrymme behövdes ovanpå avskärmningen kunde även regelrätta läktare, s.k. lektorier, uppföras här. Vid skrankets västra sida murades ibland ett särskilt altare, där lekmännen hade möjlighet att förrätta

sin andakt. Utrymmet utgjorde också en mycket eftertraktad gravplats. Överst på skranket, rakt ovanför lekmanaltaaret, placerades ofta ett stort triumfkrucifix, som ibland fick formen av en kalvariegrupp med Kristus, Maria och evangelisten Johannes.

Korskrankens utformning varierade naturligtvis beroende på förutsättningarna. I domkyrkor och klosterkyrkor fanns ofta murade och rikt utsmyckade skrank med inbyggda predikoplatser och flera dörröppningar. När de franska regenterna under medeltiden kröntes i katedralen i Reims mottog de t.ex. folkets hyllning från en läkare som var sammanbyggd med korskranket.⁹ Liknande förhållanden är kända från de tyska kejsarkröningarna i Mainz. Även i det jämförelsevis begränsade svenska källmaterialet förekommer intressanta upplysningar om skrankens funktion. I Linköpings domkyrka fanns t.ex. vid 1400-talets början flera skulpturer ovanpå det lektorium som var inbyggt i skrankets västparti. Genom bevarade avlatsbrev är det känt att allmänheten vid vissa tidpunkter kunde få tillträde hit för att förrätta sin andakt vid de heliga bilderna.¹⁰ Man kan därför dra slutsatsen att utrymmet ovanpå skranket var generöst tilltaget, annars hade man knappast kunnat släppa in besökare där. Överhuvudtaget är uppgiften att lekmän har kunnat uppehålla sig i eller i närheten av en domkyrkas koravdelning av stort intresse. Tidigare föreställde man sig i allmänhet att

skranken utgjorde en absolut gräns mellan prästerskapet och menigheten, men nyare internationell forskning visar att någon sådan definitiv uppdelning inte existerade.¹¹

När det gäller sockenkyrkorna på landsbygden var förhållandena delvis annorlunda. Gudstjänstlivet här var inte lika rikt utvecklat, vilket rimligtvis även bör ha fått konsekvenser för interiörens utformning. I flera svenska sockenkyrkor finns en rikhaltig medeltida inredning i behåll, men hittills har inga korskrank från perioden 1300–1520 kunnat påvisas med säkerhet. Några skrank omtalas inte heller i de bevarade räkenskapshandlingarna från Kumla (Västmanland), Visnum (Värmland), Funbo (Uppland), Bolstad (Dalsland) och Stöde (Medelpad).¹² Anna Nilsén har därför i olika sammanhang argumenterat för att sådana koravgränsningar helt saknades i de svenska landsortskyrkorna under medeltidens senare del.¹³ Orsaken skall framförallt ha varit förändringar inom det liturgiska bruket. Genom en bestämmelse vid det fjärde Laterankonciliet 1215 blev upphöjandet av det invigda nattvardsbrödet en betydelsefull del av den katolska gudstjänsten. Det var därför angeläget att låta församlingen bevittna det viktiga ögonblick då prästen vid högaltaret lyfte upp den konsekrerade hostian. I ett sådant sammanhang utgjorde skranket ett visuellt hinder, vilket måste innebära att alla befintliga koravgränsningar bör ha avlägsnats under 1200-talets

senare del. Därigenom skapades ett öppet och ljusst kyrkorum som gjorde det möjligt för församlingen att bevittna elevationen av hostian framme vid högaltaret.

Ytterligare ett belägg för att skrank saknades i Sverige under den här aktuella perioden står enligt Nilsén att finna i det senmedeltida uppländska kalkmåleriet, vars sammanhängande bildprogram skulle ha störts av eventuellt förekommande koravgränsningar. Från Vendel och Film i Uppland, Björkeberg i Östergötland och Runsten på Öland finns dessutom uppgifter om skämtsamma inskrifter på latin, som tyder på att sockenbor ibland kunde förirra sig in i koret och störa gudstjänsten där.¹⁴ Sådana intrång hade knappast varit möjliga om koret varit avskärmat från långhuset. Först efter reformationen satte man igång med att bygga skrank i stor skala, delvis för att man önskade markera att det nu var predikan och inte mässan som var det viktiga.

Den dendrokronologiska dateringen av träfundamenten i Bålinge till 1300-talet framstår i detta sammanhang som ytterst betydelsefull. Provresultaten gör det motiverat att anta att det skrank som omtalas i Bålinge kyrkas handlingar under 1600- och 1700-talet faktiskt kan ha varit medeltida, även om det rimligtvis måste ha blivit föremål för flera senare reparationer och ombyggnader. En sådan omtalas mycket riktigt också i räkenskaperna för år 1695, då det bl.a. målades om.¹⁵ Med ledning av de i

och för sig knapphändiga uppgifterna kan man dra slutsatsen att skranket var av trä och att det upptill var prytt med ett krucifix. Förekomsten av ett kortare, parallellt placerat träfundament i korets södra del antyder att det kan ha funnits ett lektorium här. Möjligen har Bålinge i sin egenskap av prebendekyrka för ärkediakonen i Uppsala haft en jämförelsevis rikt utvecklad liturgi som motiverade uppförandet av en läktare i anslutning till skranket. Härifrån har t.ex. liturgisk sång kunnat framföras av en smärre kör.

Dendrodateringen gör det också motiverat att överväga om inte även flera andra dokumenterade skrank- och läktararrangemang kan ha varit medeltida. Vid arkeologiska undersökningar i Kungs-Husby kyrka i Uppland på 1950-talet påträffades som nämnts två parallella träkonstruktioner i korpartiet som skulle kunna tolkas som fundamentet till ett skrankverk med tillhörande lektorium.¹⁶ Träfundamenten befann sig dock något längre österut än vad som var fallet i Bålinge. I fyndmaterialet från Kungs-Husby ingick även ett flertal bearbetade träbjälkar som kan ha utgjort konstruktiva och dekorativa beståndsdelar i skranket. Några motsvarande fynd gjordes dessvärre inte från Bålinge, men här tillvaratogs istället som nämnts ett par träfragment som uppenbarligen utgjorde lämningarna efter en gotisk korbänk (fig. 3).

Värdefulla upplysningar om korskrank

förekommer också i ögonvitnesskildringar och antikvariska uppteckningar från 1600-talet. Då fornforskaren Johannes Rhezelius gjorde ett besök i Tegelsmora kyrka i Uppland 1636 noterade han t.ex. att en "Monstrans" av trä var uppsatt "på kohren".¹⁷ Hur uppgiften skall tolkas är väl inte alldeles självklart, men rimligtvis rörde det sig om ett medeltida sakramentshus som på något sätt var inbyggt i skranket. Av det bevarade materialet att döma hade sakramentshusen ofta ungefär samma utformning som monstranserna, vilket kan vara en förklaring till den av Rhezelius använda terminologin.¹⁸ Även från 1600-talets senare del finns beskrivningar av skrankanordningar som kan ha haft medeltida ursprung, vilket naturligtvis inte utesluter att de blivit förnyade vid flera tillfällen. När dansken Gerhard Stalhoff besökte Danmarks kyrka i Uppland våren 1660 observerade han bl.a. att det på "trallverchet mellom choret och kyrchen staar mit öfver dören et crucifix, på hues högre siide ved muren S. Jören strider med drachen, aff træ skoren".¹⁹ Placeringen av crucifixet förefaller alltså ha varit densamma som i Bälinge. Överhuvudtaget finns så pass många belägg för att man under 1600-talet har haft en skulpterad bild av korsfästelsen ovanpå korskranket, att man kan förutsätta att det rör sig om en fortsättning på en medeltida tradition. Förekomsten av en Sankt Göransframställning ovanpå koravgränsningen i Danmark kan vid en första anblick

förefalla märklig. En trolig förklaring är att den väldiga Sankt Göransgruppen i Storkyrkan i Stockholm från 1489 här har utgjort en förebild. Uppgifter i det skriftliga källmaterialet från 1400- och 1500-talet tyder på att den ursprungligen var uppställd i omedelbar anslutning till Storkyrkans korskrank.²⁰ I medeltidens slutskede uppsattes därför ett stort antal bilder av Sankt Görän och draken vid och ovanpå korskranket i kyrkorna i Mälardalen. Flera av dem fanns av allt att döma kvar på sina ursprungliga platser ännu långt efter reformationen. Johan Peringskiöld uppger sig t.ex. vid 1600-talets slut ha sett en Göransbild i Adelsö kyrka, som tidigare hade varit placerad "fram öfver hög Choret", men som nu var nedmonterad.²¹ På motsvarande sätt antecknar hans samtida kollega Elias Palmiskiöld att man i Rimbo hade en "Ridder S. Jöran på sin häst" placerad "uppå Kyrkiohwalfvet".²² Ännu under 1600-talet firade bönderna här en kyrkofest till Sankt Görans ära på hans martyriedag den 23 april. Uppgiften tyder på att det knappast kan ha rört sig om något efterreformatoriskt påfund, utan att traditionen hade medeltida ursprung.

Enstaka belägg för att korskrank har förekommit i sockenkyrkorna är också möjliga att spåra i det medeltida källmaterialet. I Dalalagen, vars äldsta bevarade handskrift är från 1300-talets mitt, uppges att prästen när han förkunnade en lysning skulle stå i "sanghusdyr" tre söndagar i rad.²³ Kommunikationen med församlingen förutsattes

alltså ske via en dörrförsedd avskärmning mellan koret och långhuset. Formuleringen tyder på att man har uppfattat det som en självklarhet att kyrkans östra och västra delar var separerade genom någon form av skrank. Dessutom visar beteckningen "sanghus" att koret under medeltiden i hög grad var förknippat med den liturgiska sången. Ett indirekt belägg för att korskrank varit vanliga finns också i de provinsialstatuter som 1506 sammanställdes av Uppsala-kaniken Ragvald Ingemundsson. I en av paragraferna understryks att nattvardsvinet, brödet och den heliga oljan måste hållas i säkert förvar (*sub clausura*), så att de inte vanhelgades.²⁴ Här utgjorde naturligtvis en låst sakristia det säkraste skyddet, men med hjälp av ett skrank kunde man gardera sig ytterligare mot ovälkomna besökare i korpartiet.

Mot bakgrund av det här presenterade materialet ligger det nära tillhands att dra slutsatsen, att korskrank har utgjort ett vanligt inslag i de svenska sockenkyrkorna under medeltidens senare del. Utformningen har givetvis kunnat variera, men funktionen tycks ha varit i stort sett densamma. Med hjälp av skranken kunde man skydda nattvardsvinet och brödet, samtidigt som man förhindrade att kyrkobesökare uppehöll sig i koret vid olämpliga tidpunkter. De tidigare nämnda latinska inskriptionerna i Vendel, Film, Björkeberg och Runsten syftade förmodligen på situationer där församlingsbor i samband med

mässfirandet hade tagit sig in genom skrankdörren till koret, vilket naturligtvis ogillades av prästerskapet. Däremot fanns ingenting som hindrade att de släpptes fram till högaltaret vid de allmänna nattvardsgångarna.²⁵ I den förhållandevis väldokumenterade kätartarprocessen för Botolf från Gottröra 1311 uppges t.ex. att han vid ett tillfälle hade gått fram för att ta nattvarden vid högaltaret "som brukligt är" (*Botolphus inter alios ad comminandum ad altare ex more procederet*).²⁶ Formuleringen visar att man i det medeltida Sverige ansåg det naturligt att lekfolket vid vissa tidpunkter ägde tillträde till koret och högaltaret, men att de i övrigt borde hålla till i församlingsdelen på andra sidan av skranket.

Bruket av korskrank i de svenska sockenkyrkorna upphörde inte i och med reformationen. Tvärtom visar bevarade räkenskaper och inventarieförteckningar från 1500-talets slut och 1600-talets början en påfallande stor aktivitet när det gällde att uppföra olika typer av avskärmningar mellan koret och församlingsdelen.²⁷ Liksom under den katolska tiden ansågs skranken utgöra en prydnad för kyrkan, samtidigt som de fungerade som ett skydd för sakramenten och andra värdeföremål.²⁸ I samband med renoveringarna verkar man i allmänhet ha varit noga med att betona kontinuiteten bakåt i tiden. När korpartiet i Hammarby kyrka i Uppland byggdes om på 1620-talet återanvändes t.ex. inte bara det stora triumfkrucifixet utan också flera andra medeltida skulpturer.²⁹ Resultatet blev

ett skrank (*chor*) som innehöll både medeltida och nytillverkade delar. Förmodligen har utvecklingen varit ungefär densamma i Bälinge. Här uppfördes under 1300-talet ett skrank, som upptill var prytt med ett triumfkrucifix, och som i sydöst var utbyggt med ett lektorium. Detta skrank var sedan i bruk i omkring 400 år, varvid det naturligtvis blev föremål för återkommande ombyggnader och renoveringar. Först vid 1700-talets mitt fattades ett beslut om att det definitivt skulle avlägsnas. På så sätt kan skranket i Bälinge också sägas utgöra ett exempel på den kontinuitet som ofta präglade de svenska sockenkyrkorna från medeltiden fram till mitten av 1700-talet, då nya ideal började göra sig gällande beträffande interiörernas utformning.

Noter

- 1 Se kommande monografi i Upplandsmuseets skriftserie om Bälinge kyrka, innefattande redogörelse för resultaten av de arkeologiska undersökningarna.
- 2 Detta innebar att ärkediakonen och sedermera ärkebiskopen i praktiken var kyrkoherdar i församlingen och att häradets intäkter i form av skatt särskilt skulle gå till dessa prebendaters omkostnader. Den dagliga tillsynen av församlingens fromma ombesörjdes av vikarier, varav det äldsta omnämmandet finns i form av ett brev från 1344 (Ferm et al 1982 s. 62).
- 3 Bengtsson & Kjellberg 2009 s. 131.
- 4 CATRAS Dendro nr: 62844. Analysen är utförd av Hans Lindersson, Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, Lunds universitet. Hans bedömning av fällningsåret är 1336±10.
- 5 ULA 10149 N III vol. 2; ULA 10149 C III vol. 1 och 2; KB Fh 2.
- 6 Gustafsson 1959 s. 286–291.
- 7 Sauer 1902 s. 127 f; Braun 1924 vol. 2 s. 649 ff; Nilsén 2003 s. 61 ff.
- 8 Den term som vanligen används i de latinska skrifterna är ”cancella/cancelli”, som kan betyda både skrank och galler. För svenskt vidkommande finns ett belägg från Vadstena klosterkyrka från 1470-talet, där det uppges att Sankta Katarinas grav var belägen ”sub cancelli”, d.v.s. troligen delvis under det galler som skilde munkarnas del av kyrkan från allmänhetens (jfr Fröjmark 1992 s. 147).
- 9 Jung 2000 s. 629.
- 10 Nisbeth & Estham 2001 s.11 f, s. 271–276; Källström 2011 s. 57 ff, s. 63 ff.
- 11 Nilson 1999 s.100; Jung 2000 s. 622–657.
- 12 Jfr *Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590* s. xi–xiii; Nilsén 2003 s. 111.
- 13 Nilsén 1991, 1997 och 2003.
- 14 Nilsén 2003 s. 25, s. 30 ff. Inskriptionerna har varit målade direkt på väggen i korpartiet. Bäst bevarad är den i Vendel som lyder: ”Rustice buck / quis te tulit huc / est locus illorum / qui cantant et non aliorum” (=Bondtölp, vad gör du här? Detta är platsen för dem som sjunger och inga andra).
- 15 Uppgiften återfinns i Bälinge kyrkas arkiv

- som förvaras i Landsarkivet i Uppsala (ULA 10149).
- 16 Gustafsson 1959 s. 286–291.
- 17 Stenbock & Lundberg 1915–17 s. 75.
- 18 Ett illustrativt exempel utgör sakramentshuset från Överjärna i Södermanland som idag förvaras i Statens historiska museum (inv. nr 3999).
- 19 Uppgiften är hämtad ur Stalhoffs egenhändiga manuskript i Uppsala universitetsbibliotek (UUB S 28).
- 20 Se Bengtsson & Mähl 2012 (under utgivning).
- 21 Uppgiften härrör från en handskrift i Kungl. Biblioteket (KB Fh 3).
- 22 Notisen finns i de palmskiöldska samlingarna i Uppsala universitetsbibliotek (UUB Palmskiöld vol. 273 s. 1147).
- 23 *Svenska landskapslagar* s. 6.
- 24 *Statuter från svenska provinskonsilier 1506* s.72.
- 25 Pernler 2006 s. 114 ff. Under senmedeltiden förekom gemensam kommunion endast på påskdagen. Församlingsborna hade dock rätt att efter bikt motta nattvarden oftare än så.
- 26 Citerat efter Pernler 2006 s. 117.
- 27 Jfr Nilsén 2003 s. 63–78, s. 108–122. Tidiga exempel är kända från Tillinge 1590 och Vallentuna 1594, båda i Uppland. En möjlig förebild här utgjorde det skrank som Johan III år 1588 lät uppföra i slottskyrkan i Stockholm (jfr Hamberg 1974 s. 63).
- 28 Att de också indirekt kunde vara ett uttryck för rika stiftares önskan att manifesteras i kyrkorummet framgår av en serie handlingar i Uppsala domkapitels arkiv (Upp-

- sala landsarkiv 11630. Domkapitlets protokoll 27/9 1637. Jfr Nilsén 2003 s. 64, s. 114). Här uppges att provinskriveren i Uppland, Abraham Olofsson, år 1634 hade låtit uppföra ett ”Kohr” i Knivsta kyrka, men att det kort tid senare rivits ner av den välborne Henrik Stöör och hans kumpaner. Motivet uppges ha varit ”haat och afundt”. Stöör dömdes därför att utbetala böter på 400 daler, vilka delvis skulle användas till ett nytt skrank. I handlingarna uppges också att det i Knivsta ”alldrigh tillförende något chor varit”. Uppgiften är intressant eftersom den utgör ett belägg för att bruket av skrank har kunnat variera. Möjligen hade man tidigare nöjt sig med en enklare form av avskärmning mellan kor och långhus än den som Abraham Olofsson bekostade på 1630-talet.
- 29 Strömbeck 1993 s. 384–389. Ombyggnaden av Hammarby är osedvanligt väldokumenterad tack vare den antikvariskt intresserade kyrkoherden Martin Aschaneus anteckningar.

Referenser

- Bengtsson, Herman & Kjellberg, Joakim 2009: ”Albertus under golvet – Om ett målningfynd i Bälunge kyrka i Uppland” *Uppland. Årsbok för medlemmarna av Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala 2010.
- Bengtsson, Herman & Stefan Mähl: *Sankt Göransgruppen i Storkyrkan i Stockholm*. Stockholm 2012 (under utgivning).

- Braun, Joseph: *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* vol. 1–2. München 1924.
- Ferm, Olle, Rahmqvist, Sigurd & Westin, Gunnar T. (red.): *Det medeltida Sverige. Bd 1, Uppland, 3, Tiundaland : Bälinge, Norunda, Rasbo*. Stockholm 1982.
- Fröjmark, Anders: *Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 171). Uppsala 1992.
- Gustafsson, Evald: "Nya fynd i Kungs-Husby kyrka" *Fornvännen* årgång 54 1959.
- Hamberg, Per Gustaf: *Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien). Stockholm 1974.
- Jung, Jaqueline: "The unifying role of the choir screen" *Art Bulletin* vol. 82:4, 2000.
- Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590* red. Jonas L:son Samzelius. Uppsala 1946.
- Källström, Hanna: *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden. Linköping och Lund* (Bibliotheca theologiae practicae 89). Lund 2011.
- Nilsén, Anna: *Kyrkorummets brämpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romanik till nygotik* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien). Stockholm 1991.
- Nilsén, Anna: "Kult och rum i svensk bondbygd. Om gudstjänstens inverkar på kyrkorummet" *Uppland. Årsbok för medlemmarna av Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala 1997.
- Nilsén, Anna: Focal point of the sacred space. The boundary between chancel and nave in Swedish rural churches (Acta Universitatis Upsaliensis. Figura Nova series 30). Uppsala 2003.
- Nilson, Ben "The medieval experience at the shrine" *Pilgrimage explored* red. Jennie Stopford. York 1999.
- Nisbeth, Åke & Inger Estham: *Linköpings domkyrka 3. Inredning och inventarier* (Sveriges kyrkor 225). Stockholm 2001.
- Pernler, Sven-Erik: "En mässa för folket" *Mässa i medeltida socken*. 2:a uppl. Skellefteå 2006.
- Statuter från svenska provinskonsilier 1506* (Scripta ecclesiologica minora 13) red. Sigurd Kroon. Lund 2010.
- Stenbock, C. M. & Oskar Lundberg: "Jon. Haquini Rhezelii Monumenta Uplandica. Resedagbok från åren 1635, 1636, 1638" *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 7:2. Uppsala 1915–17.
- Strömbeck, Göran: *Herr Mårten i Borgby eller Martinus Laurentii Aschaneus som kyrkoherde i Fresta och Hammarby 1620–1641*. Upplands Väsby 1993.
- Svenska landskapslagar. Andra serien. Dalalagen, Västmannalagen* övers. & red. Åke Holmbäck & Elias Wessén. Uppsala 1936.
-
- Herman Bengtsson* är fil. dr i konstvetenskap, verksam som forskare vid Upplandsmuseet.
- Joakim Kjellberg* är verksam som arkeolog vid Upplandsmuseets arkeologiska avdelning. Han var projektledare vid den arkeologiska undersökningen av Bälinge kyrka.
- Linda Qviström* är verksam som arkeolog vid Upplandsmuseets arkeologiska avdelning och som doktorand i arkeologi vid Stokholms universitet.